

ΑΓΝΩΣΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

Ι. "Αγνωστα γράμματα και ποιήματα του Παλαμά προς την "Αρτεμι Γ. Ρέσσου

Ἡ "Αρτεμις Γ. Ρέσσου δὲν εἶναι πρόσωπο ἄγνωστο στὴν παλαμικὴ βιβλιογραφία. Τὸ 1928 στὴν ἔκδοση τῆς συλλογῆς *Δειλοὶ καὶ σκληροὶ στίχοι* συμπεριλήφθηκε ἓνα ποίημα μὲ τίτλο «Χορὸς» καὶ ὑπότιτλη ἀφιέρωση «Στὴν Ἀρτέμιδα Ρέσσου»¹. Τὸ 1960 στὰ *Γράμματα στὴ Ραχήλ* περιλαμβάνονται καὶ τρία γράμματα μὲ ἀναφορὲς στὴν "Αρτεμι καὶ στὴν οἰκογένεια Ρέσσου². Τὸ 1973 δημοσιεύεται ἔργασία τοῦ καθηγητῆ Π. Δ. Μαστροδημήτρη γιὰ δυὸ ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Παλαμά, ὅπου ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὴν "Αρτεμι³, μέσα κυρίως ἀπὸ τὰ παραπάνω γράμματα στὴ Ραχήλ καὶ στὸν Δροσίνη. Ὁ πατέρας τῆς Ἀρτέμιδος, ὀνόματι Γεώργιος Ρέσσος, εἰκονίζεται μεταξὺ ἄλλων σὲ μιὰ φωτογραφία μὲ τὸν Παλαμὰ στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου ὁ ποιητὴς εἶχε πάει στὶς 17.12.27 γιὰ νὰ συμμετάσχει σὲ ἐπίσημες τελετὲς ποὺ εἶχαν ὀργανωθεῖ πρὸς τιμὴν του⁴. Τέλος, ἡ "Αρτεμις Ρέσσου ἀναφέρεται στὴν Εἰσα-

1. Βλ. "Απαντα Θ', 211.

2. Βλ. *Κωστὴ Παλαμὰ Γράμματα στὴ Ραχήλ*, ἐπιμέλεια Γ. Π. Κουρνούτου, Ἀθήνα 1960· τὰ τρία γράμματα εἶναι τὰ ὑπ' ἀρ. 191, 192, καὶ 193, ἀπὸ Βόλο 8.8.26 τὸ πρῶτο, ἀπὸ Αἰδηψὸ 17.8.26 τὸ δεύτερο, καὶ ἀπὸ Ἀθήνα 27.8.26 τὸ τρίτο. Παρόμοιο μὲ τὸ τρίτο εἶναι καὶ ἓνα γράμμα τοῦ Παλαμά στὸν Δροσίνη, ἐπίσης τῆς 17.8. 26, βλ. *Κωστὴ Παλαμὰ Ἀλληλογραφία*, τόμος δεύτερος (1916-1928), εἰσαγωγή - φιλολογικὴ ἐπιμέλεια - σημειώσεις Κ. Γ. Κασίνη, Ἀθήνα 1978, σ. 241.

3. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, «Δύο ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Κωστῆ Παλαμά», *Ἐπ. Ἑλετ. Φιλ. Σχ. Παν. Θεσσαλονίκης* 12 (1973) 211-223 (μὲ δυὸ φωτογραφίες στὴ σ. 215) [=τοῦ ἴδιου, *Νεοελληνικά. Μελέτες καὶ Ἀρθρα*, τόμ. Α', Ἀθήναι ²1984, σσ. 159-174, χωρὶς τίς φωτογραφίες.]

4. Βλ. Γ. Θ. Βαφόπουλος, «Μνήμη Κωστῆ Παλαμά», *Νέα Ἑστία* 65 (1959) 363-365. Ἡ φωτογραφία εἶναι στὴ σ. 357. Ἀπὸ λάθος στὴ λεζάντα ἀναφέρεται ὡς «Ι. Ρέσσος». Στὸ δημοσίευμα τοῦ Π. Δ. Μαστροδημήτρη καὶ στὰ σχόλια τοῦ Κασίνη, ὁ.π., μνημονεύεται ὡς Κ. Ρέσσος, ἐκ παραδρομῆς, λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ Παλαμὰς στὰ γράμματά του ἀναφέρει τὴν οἰκογένειαν «Κ. Ρέσσου», ἐνοώντας ὅμως μὲ τὸ Κ. συντομογραφικὰ, Κυρίου Ρέσσου.

γωγή αλλά και σε γράμματα του Παλαμά στη Στέλλα Διαλέτη, στον τόμο που εκδόθηκε το 1991⁵. Δημοσιευμένες φωτογραφίες του Παλαμά με την "Αρτεμι έχουμε δύο, μία στην εργασία του Π. Δ. Μαστροδημήτηρ⁶ και άλλη στο φωτογραφικό ένθετο του τόμου *Γράμματα στη Στέλλα Διαλέτη*⁷.

Από τα παραπάνω βιβλιογραφικά δεδομένα είναι γνωστά τα εξής: 'Η οικογένεια Γ. Ρέσσου, γονείς και κόρη, γνωρίστηκε με το ζεύγος Κ. Παλαμά το καλοκαίρι του 1926 στην Αίδηψό. Μάλιστα, πήραν μέρος σε έκδρομη από την Αίδηψό στην Πορταριά μαζί με το ζεύγος Καραμάνη (ή κα Καραμάνη είναι ή μετέπειτα κυρία Άννα Σικελιανού). Στο γράμμα 191 στη Ραχήλ ο Παλαμάς σημειώνει⁸: «'Από το ξενοδοχείο 'Ηράκλειο με άπήγαγε μια οικογένεια του Κ. Ρέσσου — κύριος, κυρία και κόρη — για ένα ταξίδι. Ήσαμε το Βόλο, με το σκοπό να πάμε έως την Πορταριά». Στο γράμμα 192 στη Ραχήλ⁹, όπως και στο γράμμα στον Δροσίνη¹⁰, ο Παλαμάς γράφει: «Μια κοπέλλα της 'Αθήνας αρκετά συμπαθητική, εκείνη που άνεβήκαμε μαζί της στο Πήλιον, ένα βράδι θέλησε να χορέψει "πρός τιμήν μου", είπε, ένα χορό δικής της — πώς να το πώ! — création! Πρός στιγμήν φαντάστηκα πώς είμαι κανένας 'Ηρώδης, όταν την είδα να προχωρή προς έμέ κρατώντας κάτι στα χέρια της. Μήπως ήταν άλλη μια φορά το κεφάλι του Γιοχανάν; "Όχι, δόξα σοι ό Θεός! ή Σαλώμη μου έφερνεν όχι σε ένα πιάτο· μά σ' ένα κανιστράκι λουλούδια...» Έτσι λοιπόν, το ποίημα «Χορός» έχει την έμπνευσή του στον χορό που περιγράφει ο Παλαμάς στα δυο παραπάνω γράμματα και στην προσφορά των λουλουδιών. 'Ο Π. Δ. Μαστροδημήτηρς σχολιάζοντας γράφει και τα εξής¹¹:

«Φαίνεται όμως ότι ή Ρέσσου γοήτευσε ιδιαίτερα τον Παλαμά και του δημιούργησε κάποιο μυστικό πάθος, που του έnéπνευσε και άλλα ποιήματα. Μια προσεκτική έρευνα της πρώτης ποιητικής συλλογής που εκδόθηκε μετά το 1926 [*Λειλοί και Σκληροί Στίχοι*, α' έκδοση, Σικάγο 1928] επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό μου. "Έτσι, εκτός από το ποίημα "Χορός", τα ποιήματα: "Στη γραμμένη άχρογιαλιά", "Απ' το κανιστράκι της γιορτής", "Φετιχισμός",

5. Βλ. *Κωστή Παλαμά 'Αλληλογραφία*, τόμος πέμπτος, *Γράμματα στη Στέλλα Διαλέτη* (1929-1934), φιλολογική επιμέλεια Φώτης Δημητρακόπουλος, Άθήνα 1991, στους πίνακες δνομάτων.

6. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτηρ, δ.π., σ. 215, όπου ό Στ. Πενευκτικός, ή "Αρτεμις και ό Παλαμάς στην είσοδο του ξενοδοχείου «'Ηράκλειον» στην Αίδηψό, προφανώς τον Αύγουστο του 1926.

7. Βλ. δ.π., ένθετο, άρ. φωτ. 7, όπου ό Παλαμάς με την "Αρτεμι σε πλοίο, πιθανότατα της γραμμής Αίδηψού.

8. Βλ. δ.π., σσ. 381-382.

9. στο ίδιο, σ. 384.

10. Βλ. δ.π., στη σημ. 2, σ. 241.

11. Π. Δ. Μαστροδημήτηρς, δ.π., σ. 166.

“Παθητικὸς ὕμνος”, καὶ ἴσως ἄλλα, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἔχουν τὴν ἀφετηρίαν τοὺς καὶ τοὺς ἀρχικοὺς τῶν πυρῆνες στὰ βιώματα τοῦ 1926 καὶ ἔτσι μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀσφάλεια ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1926-1927· ὁ πρόλογος στὴν ἀ΄ ἐκδοσὴ τῆς παραπάνω συλλογῆς γράφτηκε στὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1928. Ἰδιαιτέρα συγκίνησε τὸν ποιητὴ ὁ χορὸς καὶ ἡ προσφορὰ τῶν λουλουδιῶν».

Τὰ ποιήματα «Στὴ γραμμένη ἀκρογιαλιά» καὶ «Ἀπ’ τὸ κανιστράκι τῆς γιορτῆς» σώζονται πράγματι αὐτόγραφα ἀνάμεσα στὰ γράμματα καὶ ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὴν Ἀρτεμι.

Ὁ Π. Δ. Μαστροδημήτρης παραθέτει καὶ τὴν εἴδηση ὅτι τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ δύο γράμματα ποὺ ἐξέδωσε, γράμματα καὶ τὰ δύο στὸν Στέλιο Πνευματικό, σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν Ἀρτεμι¹². Πράγματι, ἓνα γράμμα τοῦ Παλαμᾶ στὴν Ἀρτεμι ἐπιβεβαιώνει ὅσα ἀναφέρει ὁ Μαστροδημήτρης. Τέλος σὲ ἐπίμετρο ὁ Μαστροδημήτρης δημοσιεύει γράμμα τῆς κας Σικελιανοῦ πρὸς αὐτόν, ἀπὸ 29.7.73, ὅπου γράφει ὅτι ἡ ἴδια παραβρέθηκε στὸν χορὸ τῆς Ἀρτέμιδος πρὸς τιμὴν τοῦ ποιητῆ.

Στὴν Εἰσαγωγή τοῦ τόμου *Γράμματα στὴ Στέλλα Διαλέτη* σημειῶνα καὶ τὰ ἑξῆς:¹³

«Σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ κ. Δημ. Συναδινοῦ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ Δ. Ι. Ἀντωνίου, γνῶριμο τοῦ Παλαμᾶ, ἐξαδέλφη τῆς Στέλλας ἦταν ἡ Ἀρτεμις Ρέσσου, μετέπειτα σύζυγος τοῦ Γιώργου Κατσαρά. Ἡ οἰκογένεια Ρέσσου ἦταν γνωστὴ στὸν Παλαμᾶ: τὸν Αὐγούστο τοῦ 1926 ποὺ παραθέρριζαν στὴν Αἰδηψὸ εἶχαν “ἀπαγάγει” τὸν Παλαμᾶ γιὰ μιὰ ἐκδρομὴ στὸν Βόλο καὶ στὴν Πορταριά. Ὅπως λοιπὸν ἔχει διηγηθεῖ ἡ Ἀρτεμις Ρέσσου στὸν Δ. Ι. Ἀντωνίου, ἡ Στέλλα γνωρίστηκε μὲ τὸν Παλαμᾶ στὴν Αἰδηψὸ, στὸ καφενεῖο τῆς πλατείας ὅταν σηκώθηκε γιὰ νὰ προσφέρει τὸ κάθισμά της στὸν ποιητὴ».

Μεταφέρω, ἐπίσης, ἐδῶ τὴν πληροφορία ποὺ μοῦ ἔδωσε ὁ Δ. Ι. Ἀντωνίου ὅτι οἱ στροφές 43-44 ἀπὸ τὸν *Κύκλο τῶν τετραστίχων*¹⁴ εἶναι γραμμένες γιὰ τὴν Ἀρτεμι:

Στὴν ἀσημένια κασσετῖνα μέσα ἄσπρα χαρτιά,
τὰ πλουμίζουν μανρειδερά σημάδια
τοῦ στίχου εἶναι τ’ ἀτίμητα πετράδια,
καρδιὰ τὴν κασσετῖνα κάνοιν πὺν τὴν καίει φωτιά!

12. ὁ.π., σσ. 171-172.

13. ὁ.π., στή σημ. 5, σ. 12.

14. Βλ. Ἀπαντα Θ’ 259.

*Τῆς ἀσημένιας κασσετίνας ἡ κυρά,
τὴν ἀσημένια ὅταν ἀνοίγῃ κασσετίνα,
νὰ τῆς μοσχοβολᾶν οἱ στίχοι πιδ πολὺ ἀπὸ κρίνα,
νὰ τῆς ὕφουνον τὰ ὄνειρα πιδ ἀνάλαφροι κι ἀπὸ πτερὰ.*

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γράμμα 193 στὴ Ραχήλ¹⁵, ἡ "Αρτεμις κιόλας ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή τους στὴν Ἀθήνα ἐπισκεπτόταν τὸν ποιητὴ στὸ κελλί του. Ἀλλὰ κι ἀπὸ διάφορες μνεῖες στὰ γράμματα στὴ Στέλλα εἶναι φανερό ὅτι ἡ "Αρτεμις ἐπισκεπτόταν τὸν Παλαμᾶ, καὶ μαζί μὲ τὸν σύζυγό της τὸν καλοῦσαν καὶ σὲ μικρὲς ἐκδρομές. Κατὰ πληροφορία τοῦ σημερινοῦ κατόχου τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παλαμᾶ, ἡ "Αρτεμις τὸ 1930 παντρεύτηκε τὸν Γεώργιο Κατσαρᾶ, γιὸ καθηγητὴ νευρολογίας (προφανῶς τοῦ Μιχαήλ Κατσαρᾶ, 1860-1939)· ὁ θάνατός της ἐπῆλθε γύρω στὰ 1971.

Ἦταν ὅμως τελείως ἄγνωστο τὸ ὅτι σώζονται γράμματα καθὼς καί, τὸ σπουδαιότερο, ποιήματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄγνωστα ἐπίσης, πρὸς τὴν "Αρτεμι Ρέσσου. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἤρθε σὲ μένα μετὰ τὴν ἐκδοση τῶν *Γραμμάτων στὴ Στέλλα Διαλέτη*, κατὰ τρόπο συμπτωματικὸ, μέσω φιλικοῦ μου προσώπου. Ὁ σημερινὸς κάτοχος τῶν γραμμάτων καὶ ποιημάτων τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὴν "Αρτεμι ἐπιθυμεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ διατηρήσει τὴν ἀνωθυμία του, γι' αὐτὸ κωλύομαι νὰ ἀναφέρω περισσότερα. Κατὰ πληροφορίες τοῦ σημερινοῦ κατόχου, ὁ πατέρας τῆς Ἀρτέμιδος, Γεώργιος Ρέσσος, εἶχε ἐργοστάσιο σιγαρέττων στὴ Θεσσαλονίκη.

Τὰ γράμματα, καὶ κάρτες μαζί, τοῦ Παλαμᾶ στὴν "Αρτεμι φθάνουν τὸν ἀριθμὸ τὰ 39. Ἐννιά ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀχρονολόγητα. Τὰ χρονολογημένα ξεκινοῦν στὶς 16 Σεπτεμβρίου 1926, ἓνα περίπου μῆνα μετὰ τὴ γνωριμία στὴν Αἰδηψό, καὶ σταματοῦν στὶς 26 Φεβρουαρίου 1939. Δυὸ γράμματα εἶναι τοῦ 1926, δέκα τοῦ 1927, ἔξι τοῦ 1928, ἓνα τοῦ 1929, δυὸ τοῦ 1930, δυὸ τοῦ 1931, δυὸ τοῦ 1932, ἓνα τοῦ 1934, τρία τοῦ 1935 καὶ ἓνα τοῦ 1939. Θὰ πρέπει ἀρκετὰ γράμματα νὰ ἔχουν καταστραφεῖ ἢ χαθεῖ: συγκεκριμένα, ὑποθέτω πὼς κάποια γράμματα, ὅπωςδὴποτε τὰ πιδ θερμά, θὰ πρέπει νὰ ἔχουν χαθεῖ, ἰδίως τοῦ πρώτου καιροῦ, ἀφοῦ μόνο δυὸ γράμματα ἔχουμε τοῦ 1926, 16 καὶ 26 Σεπτεμβρίου, καὶ μετὰ πᾶμε στὶς 20.6.1927, τοῦ 1927 μὲ τὰ περισσότερα, δέκα, γράμματα. Ὅλα τὰ γράμματα παρουσιάζουν μιὰ σχέση μᾶλλον φιλική, ὅχι ἐρωτική. Ὅλα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, ἐκτενὲς γράμμα γραμμένο σὲ φύλλα

15. Βλ. ὁ. στὴ σημ. 2, σ. 385, γράμμα τῆς 27.8.26, ὅπου ἀναφέρει ὁ Παλαμᾶς ὅτι τὴν ἡμέρα ἐκείνη τὸν ἐπισκέφθηκε ἡ "Αρτεμις.

ἡμερολογίου, μὲ μολύβι, μὲ χρονία μόνη «Σάββατο βράδι»: ὁ Παλαμᾶς προσφωνεῖ τὴν παραλήπτρια «Μεγάλη μου ἀγάπη» καὶ εἶναι φανερό ὅτι ὑπῆρξε κι αὐτὴ ἕνας ἀπὸ τοὺς πλατωνικοὺς του ἔρωτες. Στὰ περισσότερα τὴν προσφωνεῖ «Ἀγαπητὴ μας Ἄρτεμις» καὶ σ' ἀρκετὰ «Ἀγαπητὴ μας dea», δηλαδὴ θεά. Κάποια ἀπὸ τὰ πρῶτα γράμματα στέλνονται στὴν Ἄρτεμι εἴτε στὴν Αἰδηψὸ εἴτε στὴ Θεσσαλονίκη.

Σώζονται ἐπίσης 33 ποιήματα, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἢ τοὺς τίτλους τῶν ὁποίων βρῖσκω ὅτι γνωστὰ εἶναι τὰ 12 μόνον. Ἀπὸ τὰ γνωστὰ εἶναι βέβαια τὸ ποίημα «Χορὸς», μὲ χρονολογία γνωστὴ γιὰ πρώτη φορὰ «Αἰδηψὸς 12 Αὐγούστου 1926», «Στὴ γραμμένη ἀερογιαλιά», «Ἀπ' τὸ κανιστράκι τῆς γιορτῆς», μὲ χρονολογία, ἄγνωστη ὡς τώρα, 14.8.26, ὅλα ἀπὸ τοὺς Δειλοὺς καὶ Σκληροὺς στίχους. Ἀκόμη, γνωστὰ εἶναι ὁρισμένα ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Περάσματα καὶ Χαιρετισμοί*. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἄγνωστα ποιήματα ἔχουν τίτλους. Ἀναφέρω τὸ «Συνολικὸ τραγούδι», ἀπὸ 34 4στιχες στροφές, γραμμένο μὲ κόκκινο μελάνι σὲ ἐννία φύλλα τετραδίου, μὲ χρονολογία 31.12.27. Ἀκόμη, τὰ ποιήματα «Στὸ φτωχικὸ ντιβάνι», 5 4στιχες στροφές, 17.3.27, «Ἀνάσταση», 24.4.27, «Τὸ βιολί», 13.5.27, «Dea» 14.5.27, «Ἀμάραντα», 19.6.28, «Ἡ θύμηση», 6.6.28, «Πᾶει τὸ καναρίνι...» 8.5.27. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, ἕνα εἶναι γραμμένο στὶς 14.8.26, ἄλλο στὶς 24.8.26, 13.9.26 κ.λπ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὰ τρία πρῶτα χρόνια τῆς γνωριμίας τοὺς ἦταν τὰ πιὸ θερμά. Τὰ εἰκοσιένα ἀπὸ τὰ τριαντατρία ποιήματα εἶναι χρονολογημένα.

Τέλος, σώζονται ἑφτά φωτογραφίες καὶ ἕνα σκίτσο, τοῦ Παλαμᾶ, χαρισματικὸν στὴν Ἄρτεμι, καὶ ἐπίσης ἕνα ἐγχρωμο πορτρέτο τῆς.

Ἀκολουθεῖ ἀναγραφὴ τῶν γραμμάτων, ποιημάτων καὶ φωτογραφιῶν ποὺ σώζονται στὸ σπίτι τοῦ σημερινοῦ κατόχου τοὺς.

Ἐπιστολὲς Κ. Παλαμᾶ πρὸς Ἄρτεμι Ρέσσου

- 1) Πέμπτη 16.9.26: «Ἀγαπητὴ Ἄρτεμις».
- 2) Κυριακὴ 26.9.26: «Ἀγαπητὴ μας κ' εὐγενικὴ Ἄρτεμις».
- 3) Δευτέρα 20.6.27: «Ἀγαπητὴ μας Ἄρτεμις».
- 4) Ἀθ. 30.8.27 Τρίτη: «Ἀγαπητὴ μας Ἄρτεμις». Στὸ ἴδιο 2.9. Παρασκευή. Στὸ ἴδιο 3.9. Σάββατο. 6 πρωί.
- 5) Ἀθῆναι 6.9.27. Τρίτη: «Ἀγαπητὴ μας Ἄρτεμις».
- 6) Σάββατο 6. ἀπόγευμα 10.9.27: «Τὸ δεύτερο γράμμα σου, ἀγαπητὴ dea». «Δὲν μπορῶ νὰ ἐννοήσω τὴν ὠραία στοργή, τὴ συμπάθεια ποὺ μὲ σέρνει πρὸς ἐσένα [...] παρὰ μὲ τὸν ὅρο νὰ εἶσαι ἀπόλυτα σεβαστὴ».
- 7) 17.9.27 Σάββατο πολὺ πρωί: «Ἀγαπητὴ μας dea». Ἀναφορά, μεταξὺ ἄλλων, στὸ σκίτσο τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸν ζωγράφο Μαλέα.

- 8) Τρίτη δειλινό 20.9.27: «'Αγαπητή μας "Αρτεμη».
- 9) 5.10.27 Τετάρτη: «Καλή μας dea».
- 10) 'Αθήναι 11.10.27: «'Αγαπητή μας "Αρτεμις». [‘Η "Αρτεμις βρίσκεται είτε στην Αϊδηψό είτε στη Θεσ/νίκη].
- 11) Κάρτ ποστάλ. Θεσ/νίκη 19.12.27. [‘Αναφέρεται στην ύποδοχή. Πρὸς "Αρτεμιν Γ. Ρέσσου].
- 12) Δευτέρα 26.12.27: «'Αγαπητή μας "Αρτεμις».
- 13) 11.7.28 Τετάρτη: «'Αγαπημένη μας "Αρτεμις».
- 14) 'Αθ. 18.7.28: «'Αγαπητή dea».
- 15) 'Αθ. 27.8.28 Δευτέρα δειλινό : «Πολυαγαπημένη "Αρτεμις».
- 16) 'Αθ. 7.9.28 Παρασκευή βράδι: «'Αγαπητή "Αρτεμις».
- 17) 13.9.28 Πέμπτη: «'Αγαπημένη μας "Αρτεμις».
- 18) 24.9.28: «'Αγαπητή μου dea».
- 19) Τρίτη 9.4.29: «'Αγαπητή μας "Αρτεμις».
- 20) Δευτέρα 24.2.30: «'Αγαπητή "Αρτεμις». (Κάρτα).
- 21) 23 'Απριλίου 1930: «'Αγαπητή "Αρτεμις». (Κάρτα).
- 22) 13.4.31: «'Αγαπητή μας "Αρτεμις». (Κάρτα)
- 23) 17.1.31: «'Αγαπητή μας "Αρτεμις». (Κάρτα)
- 24) 17.11.32: «'Αγαπητή "Αρτεμις» (Κάρτα)
- 25) 23.5.32: «'Αγαπητή "Αρτεμις» (Κάρτα)
- 26) 17 Νοεμβρ. 1934: «'Αγαπητή "Αρτεμις». (Κάρτα)
- 27) 17 Σεπτ. 1935 Τρίτη: «'Αγαπητή μας "Αρτεμις».
- 28) Κυριακή 6 'Οκτωβρ. 1935: «'Αγαπητή "Αρτεμις».
- 29) 16 Νοεμβρ. 1935: «'Αγαπητή "Αρτεμις».
- 30) 26 Φεβρουαρίου 1939: «'Αγαπητὲ φίλε».
- 31) Τετάρτη βράδι. [Βραχὺ σημείωμα].
- 32) 30.6. Σάββατο: «'Αγαπητή μας "Αρτεμις».
- 33) Πέμπτη: «'Αγαπητή μας "Αρτεμις».
- 34) «'Αγαπητή μας "Αρτεμις» <7 'Απριλίου Κυριακή>.
- 35) Σάββατο: «'Αγαπημένη μας dea».
- 36) Σάββατον ὥρα 4 μ.μ.: «'Αγαπητή μας "Αρτεμις».
- 37) ὥρα 5 1/2 μ.μ.
- 38) Παρα / 'Αγαπητή "Αρτεμι [σχισμένο στὴ μέση καθέτως].
- 39) Σάββατο βράδι: «Μεγάλη μου ἀγάπη». [‘Εκτενὴς ἐπιστολὴ γραμμένη σὲ φύλλα ἡμερολογίου μὲ μολύβι. Τὸ ἀ' φύλλο: Παρασκευή 6 Αὐγούστου].

Ποιήματα στὴν Ἀρτεμη

1) Χορὸς

Στὴν Ἀρτέμιδα Ρέσσου

ΔΣ, Θ 211

«Ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη ἕνας χορὸς»

Αἰδηψὸς 12 Αὐγούστου 1926

2) Χορὸς

«Ἀπ' τὸ κανιστράκι τῆς γιορτῆς»

ΔΣ, Θ 133

14.8.26

3) «Πάντα εἶναι μέσα μου ὁ θεὸς ρωμαντικός, ἡ ἀρχαία»

14.8.26

σὲ δυὸ γραφές, ἡ μία μὲ μολύβι (σώζονται οἱ 4 πρῶτες στροφές), ἡ ἄλλη μὲ μελάνι (ὑπάρχει ὅλο τὸ ποίημα 6 4στιχες στροφές μὲ τὴ χρονολογία).

4) Μελωδικὰ κομμάτια

«Κομμάτια ἀκόμα ἡ θύμηση μελωδικὰ μοῦ παίζει»,

24.8.26

1 φ., 5 4στιχες στροφές

5) Εἶπα, καὶ μ' ἀποκρίθηκες

«—Ὁποῖος θλιμμένη, σκεπτικὴ θὰ σ' ἀγναντέψη»

13.9.26

1φ.

6) Στὸ φτωχικὸ ντιβάνι

«Λιγίστου ὀλογυρτὴ στὸ φτωχικὸ ντιβάνι»,

17.3.27

5 4στιχες στροφές

7) Ἀνάσταση

«Ἀνάσταση. Ποιὰ ἀνάσταση; Μιὰ ἀνάσταση. Εἶσ' ἐσύ.»

24.4.27

1φ.,

4 4στιχες στροφές

8) Πάει τὸ καναρίνι

«Κλάψτε το, στοὺς κάμπους κρύα νερά»

8.5.27

9) Τὸ βιολί

«Βιολὶ βουβό, βαρὺ βιολί,»

13.5.27

2φφ.

10) *Dea*

«Σήμερα γιορτή, γιορτή»
14.5.27

1φ.

11) *Ave, dea...*

ΞΜ, ΙΑ 219

«Ο θάνατος και η όμορφιά, τὰ δυο βαθιά τοῦ κόσμου»
Victor Hugo 18.5.27

12) Φωτογραφία, ή γνωστή παιδική τοῦ Παλαμᾶ (βλ. ἔνθετο στὰ γράμματα στὴ Στέλλα)
στὴν πίσω ὀψή, 6 στιχο ποιήμα
«Ξεθωριασμένη εἰκόνα πάει γιὰ νὰ σβυστεῖ»
6.8.2713) «Τ' ἄστρο τοῦ βραδιοῦ γιὰ ἰδὲς πῶς μᾶς κοιτάζει,»
20.8.27

2φφ.

14) *Συνολικὸ τραγοῦδι* (Motto ἀπὸ Shelley)

«Γιὰ δεύτερη φορὰ καράβι μ' ἔφερε»
31.12.27
34 4στιχες στροφές, σὲ ἔννια φφ. τετραδίου, μὲ κόκκινο μελάνι

15) *Ἡ θύμηση* (σὲ κᾶδρο)

«Τάχα ὑπάρχουν τωρινά;»
6.6.28

16) *Ἀμάραντα*

«Τὸ μικρούλι ἐτοῦτο γύψινο εἶδωλο,»
19.6.28

1φ., 5 4στιχες στροφές

17) «Τῆς συντροφιάς σου ἀπλήρωτη καὶ ἡ χάρη καὶ ἡ τιμὴ»
1.7.28

2 4στιχ. στροφές

18) *Ἡ ξένη*

«Καλῶς ἦρθες, ἡ Εὐτυχία μου!»
Charles van Lerberghe
18.8.18

ΞΜ, ΙΑ 344

19) *Ἐνα λουλούδι στὰ κεραμίδια*

ΠΧ, Θ 345

«Στ' ἄνανθα τὰ κεραμίδια τοῦ σπιτιοῦ»
29.8.28

1 φ.

- 20) 16.3.29
«Τοῦ Μαρτιοῦ δεκάξη. Τυρινή.» 1 φ., 4 4στιχες στροφές
- 21) «Κι ἂν ἦρθες κι ἂν ξανάρθες, ἡ ἴδια. Στὰ φιλιὰ στὰ χεῖλη»
Τρίτη 18 Ἰουνίου 1935 12 στίχοι με μολύβι
- 22) «Στὴ γραμμένη ἀκρογιαλιά» © 115
3 φφ.
- 23) «ὦ ποῦ ἦρθες καὶ μοῦ πλούτισες» 1 φ., 4 4στιχες στροφές
- 24) Τραγούδα μου
«Τραγούδα μου ὅχι με τραγούδι» 2φφ., 8 4στιχες στροφές
- 25) Μάγεμα ΒΦ, ΙΑ 98
«Μάγεμα εἶν' ὅλα σου ὅσα» 2φφ, 14 4στιχες στροφές, με μολύβι
- 26) Στὸ βοσκὸ τῶν τραγονδιῶν ΠΧ, Θ 384
«Στὸ βοσκὸ τῶν τραγονδιῶν» 1 φ.
- 27) Στὸ χειμωνιάτικο πρωὶ ΠΧ, Θ 378
«Στὸ χειμωνιάτικο πρωὶ τοῦ Ἀπρίλη κόρη, Ἀθήνα» 2 φφ.
- 28) Κάποτε
«Πλάι μου καὶ πλάι σου κάποτε, ὦ χαρά», 3 4στιχες στροφές
- 29) Σὰ νὰ σὲ βλέπω γιὰ πρώτη φορὰ ΚΤ, Θ 271 καὶ ΒΦ, ΙΑ 107
«Σὰ νὰ σὲ βλέπω γιὰ πρώτη φορὰ,» 2φφ., 8 4στιχες στροφές
- 30) Πασίχαρη
«Τὴν ἀγαπᾷς. Ἀγάπα την. Λατρεύω» 1 φ., 4 4στιχες στροφές
- 31) Τὸ φόρεμα ΠΧ, Θ 376
«Καὶ τὸ φόρεμα εἶναι δόλωμα, καὶ δένει» 3 φφ.
- 32) Ἡ χαρά μου (—Ἡ χαρά σου) ΠΧ, Θ 393
«Νὰ ξέρω πὼς εὐφραίνει σε μιὰ σκέψη»

33) Καλῶς ἦρθες

«Καλῶς ἦρθες. Ἔρχειτ' ἔτσι καὶ ἡ συμπόνια.»

1φ., 4 4στιχες στροφές

Φωτογραφίες

- 1) Ἡ γνωστὴ παιδικὴ τοῦ Παλαμᾶ
Στὴν πίσω ὄψη ποίημα 6 στιχο
«Ξεθωριασμένη εἰκόνα πάει γιὰ νὰ σβυστεῖ» 6.8.27.
- 2) Φωτογραφία στὴν ταβέρνα τοῦ Κωββαίου (ὁδὸς Πανόρμου). Μὲ τὴν
Ἄρτεμι, τὸν σύζυγό της, τὸν Κωββαῖο καὶ κάποιον ἄλλο.
- 3) Φωτογραφία Παλαμᾶ καὶ Κωββαίου μπροστὰ σὲ λεωφορεῖο «Ὁμό-
νοια-Ἀμπελόκηποι».
- 4) Φωτογραφία τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὴν σύζυγό του καὶ τὴν κα Ρέσσου στὴν
εἴσοδο τοῦ ξενοδοχείου «Ἡράκλειον» στὴν Αἰδηψό.
- 5) Φωτογραφία Παλαμᾶ καὶ Ἀρτέμιδος στὰ σκαλιά τοῦ ξενοδοχείου
«Ἡράκλειον».
- 6) Φωτογραφία τοῦ Παλαμᾶ μὲ δυὸ ἄλλα πρόσωπα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ Ἄρ-
τεμις.
- 7) Ἡ γνωστὴ φωτογραφία-πορτρέτο τοῦ Παλαμᾶ σκεπτομένου, μὲ τὸ ἀρι-
στερὸ χεῖρ στὸν κρόταφο.
- 8) Σκίτσο τοῦ Παλαμᾶ μὲ κάρβουνο ἀπὸ τὸν ζωγράφο Μαλέα (1918 ἀρχι-
νισμένο καὶ τελειωμένο τὸ 1927).
- 9) Ἐγχρωμο πορτρέτο τῆς Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὸν Α. Chaplin (τέμπερα)

[Ἡ δοχὴ τοῦ μεγάλου ἀχρονολόγητου γράμματος]

Σάββατο βράδι

Μεγάλῃ μου ἀγάπῃ, ὅτι ἔφυγες. Σκύβω κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς νεκρώ-
σιμης λάμπας μου καὶ σὲ παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃς νὰ σοῦ πῶ δυὸ λόγια·
Τρέμω ἀπὸ τὸν τρόμο σου. Εἶχα τὴν Εὐτυχία, εἰς ἀνταπόδοση τοῦ ὅ,τι αἰσθά-
νομαι γιὰ σένα, νὰ μοῦ ἐμπιστευθῇς κάποια κομμάτια τῆς ζωῆς σου, πὺν βα-
θιά χαράχθηκαν μέσα μου. Ἡ νεότης μὲ ἄφησε· ἀλλὰ δὲ μὲ ἄφησαν οὔτε οἱ
πόθοι τῆς, οὔτε τὰ μάτια τῆς· τὰ μάτια τῆς δὲν ἔχουν τὴν καταπληκτικὴν χάρη
τῶν δικῶν σου ματιῶν, βλέπουν ὅμως ἀκόμη ὥραϊα κ' ἐνθουσιάζονται γιὰ τὰ
ὥραϊα· καὶ πρὸς τούτοις ἔχουν κάποια πείρα τῆς ζωῆς πὺν τὴ χαρίζουν τὰ
χρόνια, καὶ δὲν τὴν ἔχουν τὰ νιάτα. Σὲ γνωρίζω, μπορῶ νὰ εἰπῶ, καλὰ. Καὶ ὅσο
περισσότερο σὲ γνωρίζω, τόσο περισσότερο σὲ ἀγαπῶ. Καὶ ἤθελα νὰ μὲ ἄφι-
νες νὰ σοῦ λέγω ξάστερα, καὶ χωρὶς περιφράσεις, κάποια πράγματα. Ἐγὼ
πὺν μὲ βλέπεις ἔτσι καθηστικό, ἥσυχο, ταπεινὸ καὶ ἄμαθο τῆς ζωῆς, δοκίμασα
στὴ ζωὴ μου κάποιες φουροτῶνες, πὺν μόνος ἐγὼ τις ξέρω, καὶ ἀνατριχιάζω
σὰν τις συλλογιστῶ. Δὲν εἶσαι, βέβαια, ἡ πρώτη γυναῖκα πὺν μοῦ πῆρε τὰ
μυαλὰ· εἶσαι ἡ πρώτη γυναῖκα πὺν μοῦ ἐμπνέει τὴν πεποίθησιν ὅτι ὑπάρχει
κάποιος ἄλλος κόσμος ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς ἄλλους, πὺν ζοῦν οἱ ψυχῆς οἱ προο-
ρισμένες νὰ μᾶς μαγνητίζουν· τόσο ὡραιότερες ψυχές, ὅσο περισσότερο ἐδῶ
σ' αὐτὸ τὸν κόσμο διροῦν γιὰ τὴν ὁμορφιά. Οἱ ψυχές αὐτὲς μᾶς στέλνουν ἐδῶ
τὰ πλάσματά τους καθὼς μᾶς στέλνουν ἐδῶ οἱ ἄνθρωποι τις φωτογραφίες τους.
Οἱ ἐκλεκτὲς γυναῖκες, καὶ γυναῖκες ἀκόμη πὺν τὸ μάτι τοῦ χυδαίου συχνὰ
ἀδυνατεῖ νὰ ξεχωρίσῃ τὴ θεία τους καταγωγὴν, εἶναι συχνότατα ὅσα πλάσματα
ἀγάπησαν ἐδῶ οἱ μεγάλοι ποιηταὶ καὶ ἀπεθανάτισαν, καὶ ὅσοι, σὰν ἐμένα, μὲ
ὅλη των τὴν τάση [.....]*, ζοῦνε μὲ τὴ μανίαν τῆς ποιήσεως. Εἶσαι κ' ἐσὶ ἕνα
ἀπὸ αὐτὰ τὰ πλάσματα, κι ἂς μὴν ἔχῃς συνείδησιν τῆς θείας σου καταγωγῆς·
ἡ εὐαίσθησί σου καὶ τὰ παθητικά σου συμβάντα στὴ ζωὴν, οἱ πίκρες σου, οἱ
ἀπογοητεύσεις σου, οἱ ἀδυναμίες σου σὲ κάνουν νὰ ἀπορρῇς κάποτε πῶς ἕνας
ἄνθρωπος σὲ ὕμνει μὲ ὅλη τὴν ὑψηλὴν θέρημ τοῦ λυρισμοῦ του, τόσο, ὥστε νὰ
σοῦ ἔρχεται ν' ἀμφιβάλῃς στὴν εἰλικρίνεια καὶ στὴ φυσικότητα τοῦ αἰσθήματός
του. Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι καὶ μὲ ὅλη σου ἐδῶ τὴ χάρη, εἶσαι τὸ ὡχρὸν ἐδῶ
κάτου ἀντίτυπο ἐνὸς λαμπροῦ ἀρχετύπου πὺν ὑπάρχει στὸν ἄλλο κόσμον τὸ
μυστηριώδη πὺν ὀνειρεύεται ἡ φαντασία μου καὶ μοῦ φαίνεται ἀληθινότερος
ἀπὸ τὸν κόσμον ἐδῶ αὐτὸν πὺν πραγματικὸν τὸν ὀνομάζουμε. Καὶ ἂς μὴν τὸ
καταλαβαίνεις· καὶ ἂς εἶσαι δεμένη καὶ μὲ βάσανα καὶ μὲ ἀσχημιές τοῦ κόσμου

* δυσανάγνωστο

αυτοῦ. Ἐγώ, πού με βλέπεις, στή ζωή μου τήν πραγματική πού εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψη μου καὶ πού θὰ σοῦ φαίνεται ἀδύνατη καὶ δειλή, ἔχω ρητό μου θερησκευτικό καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ χαράξω μὲ γράμματα χρυσοῦ σ' ἓναν τοῖχο τοῦ κελλιοῦ μου, ἂν τὰ μάτια τῶν ἀνθρώπων δὲν θὰ μοῦ τὸ ἐβεβήλωναν, ἔχω ρητό μου καὶ σύμβολο πίστεως δυὸ στίχους παρμένους ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀμερικανὸ φιλόσοφο, τὸν Ἔμερσον, ἂν τὸν ἔχης ἀκούσει: εἶναι οἱ στίχοι αὐτοί: «π ε ρ ι σ σ ὀ τ ε ρ ο ἄ ξ ί ζ ε ι ν ἄ π ε θ ἄ ν η ς γ ι ἄ τ ῆ ν ὁ μ ο ρ φ ι ᾶ π α ρ ἄ ν ἄ ζ ῆ ς γ ι ἄ τ ὸ ψ ω μ ῖ!» Ἀλλοίμονό μου! Καὶ σὲ ὅλο μου αὐτὸ τὸ θερησκευτικό σύμβολο ἐξακολουθῶ νὰ ζῶ τήν ἄθλια ζωή, καὶ δὲν πεθαίνω, καὶ μόνο κάθε φορὰ πού σὲ βλέπω, σὰ νὰ σὲ βλέπω γιὰ πρώτη φορὰ, —τόνε συλλογίζομαι τὸ λόγο τοῦ Ἔμερσον καὶ τὸν ψιθυρίζω μυστικά σὰν προσευχή μου.

Καὶ λοιπόν, μεγάλη μου ἀγάπη, μὲ ἄφησες σήμερα νὰ τρέμω ἀπὸ τὸν τρόμο πού πέρασες. Στὴν πολύχορδὴ λύρα τῆς ἀγάπης μου γιὰ σένα προσθέτω τὴ χορδὴ μιᾶς ὠρισμένης τρομάρας. Τώρα κάθε φορὰ πού θὰ σὲ προσμένω καὶ δὲν θὰ ἔρχεσαι, δὲ θὰ στοχάζομαι μόνο: Μὴν ἀρρώστησε; μὴν πικράθηκε; μὴν ἔπαθε τίποτε; Ἀλλὰ θὰ μοῦ δέρνη τὸ νοῦ καὶ ἡ σκέψη: μήπως ἔτρεξε πάλι τὸν κίνδυνο πού ἔτρεξε χτές; Μοῦ καρφώθηκε στὸ νοῦ ἀδύνατο νὰ μοῦ βγῇ. Ξάστερα θὰ σοῦ τὸ πῶ: Πολλὲς φορὲς πάει ἡ στάμνα στὴ βούση κτλ. Ἀπὸ ὅσα μοῦ ἔκαμες τὴ χαρὰ καὶ τὴν τιμὴ στὶς εὐλαβητικές μας κουβεντοῦλες νὰ μοῦ πῆς ἔχω γιὰ σένα σχηματισμένη μιὰ ἰδέα. Καὶ οἱ εὐγενικότερες ὑπάρξεις ἐδῶ κάτω δὲν εἶναι ἀσύδοτες· ὑπόκεινται στὶς πίκρες, στὶς ἀσχήμες, στὶς παραγνωρίσεις, στὶς παρεξηγήσεις, στὶς κακολογίες, στὰ πάθη, [...]

[Δύο ἀπὸ τὰ γνωστὰ ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὴν Ἀρτεμι]

AVE, DEA

La mort et la beauté sont deux choses profondes...

Victor Hugo

Ὁ θάνατος καὶ ἡ ὁμορφιά, τὰ δυὸ βαθιὰ τοῦ κόσμου τόσο ἴσκιο, τόσο φῶς μαζὶ σκορποῦν πού ὁ λογισμὸς μου τὰ λέει ἀδέρφια, καρπερὰ δυὸ ἀδέρφια καὶ τρομαχτικά, καὶ μὲ τὰ ἴδια αἰνίγματα καὶ μὲ τὰ ἴδια μυστικά.

Λάμπειτ' ἐσεῖς, πεθαίνω ἐγώ, μαῦρα μαλλιά, ξανθὰ, ματιές, φωτιές, γυναῖκες, τοῦ καημοῦ τοῦ γόη καὶ χάρες καὶ σαϊτιές, μέσ' στὰ μεγάλα κύματα ριχτὰ μαργαριτάρια, πουλιά, τοῦ μαύρου τοῦ δρυμοῦ φεγγόβολα βλαστάρια.

Dea, οἱ δυὸ μοῖρες μας κοντὰ πόσο εἶν' ἢ μιὰ στὴν ἄλλη!
Κανεῖς τὰ δυὸ μας πρόσωπα νὰ καταλάβῃ δὲ μπορεῖ,
στὰ μάτια τὰ δικὰ σου θεία κ' ἢ ἄβυσσο προβάλλει,

στὸ βάραθρο τὸ μέσα μου τρέμουν τῶν ἄστρων οἱ χοροί,
γιατ' εἴμαστε τῶν οὐρανῶν, κυρία μου, γείτονες κ' οἱ δυὸ,
Dea, γιατί' εἶσαι ὠραία ἐσὺ καὶ νέος γιατί' δὲν εἶμ' ἐγώ.

18.5.27.

(ἜΑπαντα ΙΑ', 219)

ΧΟΡΟΣ

Στὴν Ἀρτέμιδα Ρέσσον.

Ἄπ' ἄκρη σ' ἄκρη ἓνας χορὸς
 μὲ τὴ χρυσὴ ἄλυσίδα τοῦ ρυθμοῦ
 τοὺς κόσμους ὅλους καὶ κινεῖ καὶ δένει.
 —Σιωπηλὸς τὸ σῶμα σου ὕμνος ἱερὸς
 πρὸς τὴ θρησκεία καὶ τοῦ πτεροῦ καὶ τοῦ δεσμοῦ,
 Χαριτωμένη!

Χόρευαν ὅλα γύρω σου ἀπὸ σὲ μ' ἐσένα,
 τ' ἄνθη ποὺ μᾶς τὰ ράντιζε τὸ εὐγενικὸ σου χέρι,
 τὸ κυματάκι πέρα ἐκεῖ τὸ βραδιανό,
 κάποια τραγούδια στοῦ ποιητῇ τὴ θύμηση φερόμενα·
 καὶ ὁ λόγος ὁ σαιξπηρικὸς
 τὴ φαντασία τοῦ χάρεινε σὰν Ἀριελ μαγικός:
 —Καλή μου, ὅταν γεννήθηκες, χόρευεν ἓνα ἀστέρι
 στὸν οὐρανό.

(ἜΑπαντα Θ', 211)

* * *

Ἡ ἐρωτικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ δὲν εἶναι βέβαια ὁ χώρος
 ὅπου θὰ ἱκανοποιήσῃ κανεὶς τὶς ἀδιακρίσεις τοῦ ἢ θὰ βρεῖ ἀπάντηση τῶν περι-
 εργειῶν τοῦ γύρω ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν διασημοτήτων. Ἡ, ἐν πάσῃ περι-
 πτώσει, δὲν μπορεῖ αὐτὸ νὰ εἶναι τὸ φιλολογικὸ μας ἐνδιαφέρον. Πιστεύω ὅτι
 αὐτὲς οἱ ἐπιστολές, κυρίως, ἀποτελοῦν πρόσφορο ὕλικὸ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ
 ψυχχαναλυτικὴ προσέγγιση τοῦ ἔργου του. Ὅμιλῶ γιὰ μιὰ ψυχχαναλυτικὴ μέ-

θοδο μὴ βιογραφικὴ (ἡ ὁποία δίνει ἐμφαση στὴν παθογραφία τοῦ συγγραφέα) ἀλλὰ γιὰ ἔρευνα μέσα ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν. Οἱ ἐπιστολές αὐτές δὲν εἶναι πεποιημένες, δηλ. ὁ Παλαμᾶς δὲν τις ἔγραφε μὲ τὴν ὑστεροβουλία νὰ μείνουν γιὰ τοὺς ἐπιγενέστερους, ἄρα εἶναι τεκμήρια εἰλικρινῆ. Ὑπάρχει λοιπὸν σ' αὐτές τις ἐπιστολές ἓνα ἔκδηλο καὶ ἓνα λαθάνον περιεχόμενο: μπορεῖ νὰ ἐπισημάνει κανεὶς τὰ ἰδεοληπτικά ἢ ψυχαναγκαστικά στοιχεῖα ποὺ εἶναι ἔμμονα καὶ κοινὰ καὶ ὁλοένα ἐπανερχονται. Αὐτὰ ἀνάγονται σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ «οὐτοπίες» (ἐπιθυμία, ἐρωτισμός, λαγνεία, ἀνικανοποίητο, ἀναστολή, ὄνειρο), ποὺ ὁδηγοῦν σὲ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις, οἱ ὁποῖες πάλι μετουσιώνονται σὲ λυρισμὸ ἐνὸς ἔντονου ἀνικανοποίητου ἐρωτισμοῦ. Ἀπὸ ἐκεῖ δυνατὸν νὰ ἀναχθεῖ ἡ ἐπιθυμία στὸ ἀπωθημένο καὶ ὀριστικὰ χαμένο ἀντικείμενο ποὺ εἶναι ἡ μάνα, ποὺ μπορεῖ νὰ μετασχηματισθεῖ σὲ πατρίδα, φύση, ἢ στὴ γυναίκα, τὸ *éternel féminin* κατὰ τὴν παλαμικὴ ἔκφραση. Τὸ ὕλικό ποὺ προσφέρεται εἶναι πλούσιο καὶ ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγή ἔγκυρων συμπερασμάτων. Ἔτσι, θὰ ἰσχυριστῶ ὅτι τὰ στοιχεῖα μάνα—φύση—πατρίδα—γυναίκα, εἶναι στοιχεῖα δομικά, ὅχι μόνον θεματικά, τῆς παλαμικῆς ποίησης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ὑπενθυμίσουμε τὸ γνωστὸ βιβλίό τοῦ Ἀγγελοῦ Δόξα, *Παλαμᾶς. Ψυχολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου του καὶ τῆς ζωῆς του*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», [Ἀθήνα 1959], καὶ ἰδίως τις σσ. 308-345 ὅπου τὸ κεφάλαιο «Ἡ ἐρωτικὴ ἐπιστολόγραφία».

II. Παλαμᾶς, Merlier καὶ Παπαδιαμάντης: δυὸ γράμματα τοῦ Παλαμᾶ στὸν Merlier

Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐργασία ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐρευνά μου στὸ παπαδιαμαντικὸ τιμῆμα τοῦ Ἀρχείου Merlier ποὺ φυλάσσεται στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Καρπὸς αὐτῆς τῆς ἐρευνας ἦταν τὸ βιβλίον *Παπαδιαμάντης καὶ Σκιαθός. Φωτογραφίες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Merlier*. Εἰσαγωγὴ, ἐπιμέλεια Φώτης Ἀρ. Δημητρακόπουλος, Ἀθήνα 1991 [Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Ἀρχεῖο Μέλπωος καὶ Octave Merlier, 3]. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου ἔχει τὸν τίτλον «Merlier, Παπαδιαμάντης καὶ Σκιαθός». Τὸ πρῶτον γράμμα τοῦ Παλαμᾶ στὸν Merlier, 13.5.25, φυλάσσεται στὸν φάκελον Ε6 μεταλλικῆς ἀρχειοθήκης ἀποτελούμενης ἀπὸ δώδεκα συρτάρια, καὶ τὸ δεῦτερον, 3.9.33, στὸν φάκελον μὲ τίτλον *Dossiers personnels. Papadiamandis. D. 3²* τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἀρχείου. Ὡς τώρα δὲν ἦταν γνωστὸ κανένα γράμμα τοῦ Παλαμᾶ στὸν Merlier.

Ἡ σύζυγος τοῦ Merlier, Μέλπω Λογοθέτη (1890-1979), ἦταν ἀπὸ παλιὰ γνωστὴ καὶ φίλη τῆς Ναυσικᾶς Κ. Παλαμᾶ, ἀφοῦ μαζὶ σπούδαζαν μουσικὴ στὴ Γενεύη τὸ 1909· βλ. *Κωστῆ Παλαμᾶ Ἀλληλογραφία*, τόμος πρῶτος, σσ. 161 καὶ 306. Ὁ Octave καὶ ἡ Μέλπω παντρεύτηκαν τὸ 1923 καὶ ἀπὸ τὸ 1925 ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀθήνα. Ὅπως δείχνει τὸ πρῶτον γράμμα τοῦ Παλαμᾶ στὸν Merlier, ἡ γνωριμία τους ξεκινάει κιόλας ἀπὸ τὸ 1925.

Τὸ πρῶτον γράμμα σώζεται μὲ τὸν φάκελό του, φάκελον τοῦ Πανεπιστημίου: «ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙΝ ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ»· ὁ Παλαμᾶς τὸ ἀπευθύνει στὸν «Monsieur Octave Merlier, Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, ὁδ. Σίνα, IX»:

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ
ΕΘΝΙΚΟΥ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

13 Μαΐου 1925

Ἀγαπητέ μου κύριε Merlier

Ὁ Προΐτας τοῦ Πανεπιστημίου κ. Κ. Ζέγγελος μοῦ ἔδωκεν ἐντολήν νὰ σᾶς παρακαλέσω, ἂν σᾶς εἶναι δυνατόν, νὰ λάβετε μέρος εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν ποὺ θὰ ἐξετάσῃ τοὺς ἀπὸ τὸ κληροδότημα Βόλτσον ὑποψηφίους ποὺ θὰ διαγωνισθοῦν διὰ νὰ μεταβοῦν εἰς Εὐρώπην πρὸς σπουδὴν ὥρισμένων πρακτικῶν ἐπιστημῶν, — ὡς ἐξεταστής εἰς τὴν Γαλλικὴν γλῶσσαν.

Ὁ διαγωνισμὸς θὰ γίνη τὴν ἐρχομένην Τρίτην εἰς τὰς 19 τοῦ μηνὸς ὥρα 10 π.μ. εἰς τὸ Χημεῖον τοῦ Πανεπιστημίου (ὁδὸς Σόλωνος τὸ μεταξὺ τῶν ὁδῶν Χαριλάου Τρικούπη καὶ Μαυρομιχάλη Ἱδρυμα).

Με τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ παράκλησις τοῦ Πρυτάνεως, διατελῶ
 μὲ ἄκραν τιμὴν καὶ ἀγάπην

φίλος σας
 Κ. Παλαμᾶς

ὁ Πρύτανης Κ. Ζέγγελις : Χημικός, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ
 ἰδρυτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, (1870-1957).

Περὶσσότερη οἰκειότητα καὶ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ δεύ-
 τερο γράμμα τοῦ Παλαμᾶ στὸν Merlier :

Ἀθήνα 3 Σεπτ. 1933

Ἀγαπητοὶ μου Μέλπω καὶ Ὀκτάβιε

Ἡ κατάστασις τοῦ χειριοῦ μου πὺν δὲ θέλει νὰ πάῃ οὔτε μπροστὰ οὔτε
 πίσω μὲ ἀναγκάζει νὰ σᾶς ἀποκριθῶ κάπως ἀργὰ καὶ μὲ τὸν ἴδιο πρωτόγονο
 τρόπο γραψίματος μὲ τὸ μολύβι ἀναγκαστικοῦ καὶ κοπιαστικοῦ πὺν ἐλπίζω
 πὼς θὰ ἔχη τὴ συγκατάβασή σας.

Ἡ κάρτα σας πὺν ἔλαβα παρ' ὅλη τὴ μικρότητά της μοῦ ἐπροξένησε με-
 γάλῃ χαρὰ. Μοῦ ἔδειξε πὼς μὲ θυμᾶστε μὲ τὴν καρδιά σας καὶ πὼς θὰ περνάτε
 εὐχάριστα τὴ ζωὴ σας μὲ τὸ καλοκαίρι καὶ τὴ Χιωτικὴ πρασινάδα καὶ δροσιά.
 Μὲ τὴν ἴδια εὐχαρίστησις εἶδα καὶ τὶς γραμμὲς πὺν εὐαρεστήθηκε νὰ μοῦ
 ἀπευθύνῃ ὁ κ. Bonv. "Ὅμως ἀπὸ πολὺν προτιήτερα ἤθελα νὰ σᾶς γράψω γιὰ τὴ
 μελέτη περὶ Παπαδιαμάντη πὺν ἄφησε στὰ χέρια μου φεύγοντας ὁ κ. Μερλιέ
 πὺν τὴ διάβασα εὐθὺς ἀπὸ τὴν πρώτην ἡμέρα τοῦ μισεμοῦ σας καὶ πὺν δὲν
 ἤξερα πὺν καὶ πὼς ἀσφαλῶς νὰ σᾶς τὴν ἐπιστρέψω" ἂν μὲ τὸ ταχυδρομεῖο ἢ
 ἂν ἄλλως πως. Ἐννοεῖται πὼς τὶς σελίδες της τὶς πέρασα μὲ συγκινητικὸ ἐν-
 διαφέρον, γιατί εἶναι ἡ πρώτη πὺν μὲ τόση ἀκριβεία καὶ στὰ καθέκαστα ζευ-
 γαρώνει ἀχώριστα καὶ ἀνταμώνει τὴ ζωὴ τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὸ ἔργο
 του, τὴ Σκίαθο καὶ τὸν ποιητὴ, σὰ νὰ πρεπε καὶ οἱ δυὸ ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ
 νὰ κινήθουν καὶ σὰ νὰ μὴ μπορούσαν νὰ χωρισθοῦν. Ἡ πρώτη γιὰ ἕνα νεο-
 ἑλληνα πὺν ἀξίζει καὶ νὰ γραφῇ καὶ νὰ φιλοξενηθῇ ἀπὸ τὴν ἐξδοτικὴν ἐταιρεία
 «Les Belles Lettres». Γράφτε μου λοιπὸν ἂν θέλετε νὰ σᾶς τὴ στείλω, ἐκτὸς
 ἂν θέλῃ ὁ Octave ὅταν γυρίσῃ νὰ τοῦ τὴ δώσω, καθὼς μοῦ τὴν ἔδωκε, στὰ χέ-
 του. Χθὲς εἶδα στὴν ἐφημερίδα πὼς περιμένεται νὰ ρθοῦν πολλοὶ γάλλοι δια-
 νοούμενοι πὺν θὰ πᾶνε στὴ Σκίαθο πρὸς τιμὴν τῆς μνήμης τοῦ Παπαδιαμάντη.
 Μὰ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐτοιμὴ σὲ βιβλίῳ ἢ μελέτῃ σου; Ἀλλὰ στοχάζομαι
 πὼς θὰ ἤθελες νὰ τὴ συμπληρώσῃς ἀκόμα σὲ ὅλες της τὶς λεπτομέρειες.

Ἡ γυναικα μου καὶ ἡ Ναυσικᾶ σᾶς φιλοῦν κ' ἐγὼ μ' αὐτές.

Κωστής Παλαμᾶς

Μοῦ ἄρεσε ξεχωριστὰ ἡ εὐσυνείδητη προσπάθειά σου νὰ διευκρινίσης καὶ τὴ γλῶσσα ποὺ προτίμησε ὁ Π. στὸ ἔργο του.

Ἡ κατάσταση τοῦ χειριοῦ μου: ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Παλαμᾶ στὸν Ἀντώνιο Φ. Χαλᾶ, 28 Ἰουνίου 1933 (*Κωστὴ Παλαμᾶ Ἀλληλογραφία*, τόμος Γ', σ. 152) πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ ποιητὴς ἀπὸ τὰ τέλη Μαΐου τοῦ 1933 εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ ἐλαφρὰ ἡμιπληγία ποὺ ἄφησε σχεδὸν παράλυτο τὸ δεξιὸ του χέρι. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, στίς 11 Μαΐου 1934, ἐκδηλώθηκε νέα ἡμιπληγία (βλ. στὸ ἴδιο, σ. 327).

Χιώτικη πρᾶσινάδα: Τὸ ζεῦγο Merlier τὸ καλοκαίρι τοῦ 1933 παραθέριζε στὸ σπίτι τοῦ κ. Δημήτρη Μαγγανᾶ στὸν Βροντάδο τῆς Χίου. Γνωρίστηκαν μὲ τὸν κ. Μαγγανᾶ, μετέπειτα ὑπάλληλο τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου, μέσω τῆς κυρίας Αἰμιλίας Σάρρου-Zo-λώτα (πληροφορία τοῦ κ. Μαγγανᾶ).

ὁ κ. Bovy: ὁ Ἑλβετὸς νεοελληνιστὴς Samuel Baud-Bovy (1906-1986). Βλ. γι' αὐτὸν τοῦ Μηνᾶ Ἄλ. Ἀλεξιάδου, «Ὁ Samuel Baud-Bovy καὶ ἡ προσφορά του στὴν ἐθνομουσικολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἔρευνα τῆς Δωδεκανήσου», *Λαογραφία* 34 (1985-86), Ἀθῆ-να 1988, σσ. 7 κεξ.

μελέτη περὶ Παπαδιαμάντη: ἡ ὁποία μελέτη, ὅπως παρακάτω γράφει ὁ Παλαμᾶς, θὰ «φιλοξενηθῇ ἀπὸ τὴν ἐκδοτικὴ ἑταιρεία "Les Belles Lettres"». Πρόκειται γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Octave Merlier «Alexandre Papadiamandis — Sa vie et son oeuvre» ποὺ τυπώθηκε ὡς εἰσαγωγὴ στὸ βιβλίο τοῦ Merlier *Skiathos, île grecque. Nouvelles par A. Papadiamandis, traduites du grec et préfacées par Octave Merlier*, Société d'édition «Les Belles-Lettres», Paris 1934, σσ. 7-71.

γάλλοι διανοούμενοι ποὺ θὰ πᾶνε στὴ Σκιάθο πρὸς τιμὴν τῆς μνήμης τοῦ Παπαδιαμάντη: ἡ ἐπίσκεψις αὕτη ἔγινε στίς 18 Σεπτεμβρίου 1933, βλ. περισσότερα στὸ βιβλίο μου *Παπαδιαμάντης καὶ Σκιάθος. Φωτογραφίες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Merlier*, εἰσαγωγὴ, ἐπιμέλεια Φώτης Ἀρ. Δημητράκοπουλος, Ἀθῆνα 1991, σσ. 13-14.

ἔτοιμη σὲ βιβλίο ἡ μελέτη σου: τὴν ἴδια μέρα, 3.9.33, ὁ Παλαμᾶς ἔστειλε γράμμα στὸν Γεώργιο Κ. Κατσίμπαλη (βλ. *Κωστὴ Παλαμᾶ Ἀλληλογραφία*, τόμος Γ', σ. 162), μὲ τὸ ὁποῖο εὐχαριστεῖ τὸν Κατσίμπαλη γιὰ τὴν ἐπανεκτύπωση μελέτης του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Στὰ σχόλια τοῦ φιλολογικοῦ ἐπιμελητῆ τοῦ τόμου Κ. Γ. Κασίνη (δ.π., σ. 330) διαβάζουμε: «Πρόκειται γιὰ τὸ τεῦχος: "Alexandre Papadiamandi. Un peintre des humbles. Traduction de Jean Dargos. Athènes, Imprimerie Hestia 1933, σχ. 8, σελ. 19". Τυπώθηκε μ' ἔξοδα τοῦ Γ. Κ. Κατσίμπαλη "γιὰ νὰ μοιραστῇ στὰ μέλη τῆς Association Guillaume Budé στὸ προσκύνημα τους στὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη στὴ Σκιάθο"». Τὸ τεῦχος αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀναδημοσίευση τῆς μελέτης τοῦ Παλαμᾶ ποὺ εἶχε πρωτοδημοσιευθεῖ στὸ περ. *Græcia*, 1 Ἰουνίου 1913, σσ. 65-72, βλ. Γ. Κ. Κατσίμπαλη, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. *Πρῶτες κρίσεις καὶ πληροφορίες. Βιβλιογραφία*, Ἀθῆνα 1934, ἀρ. 417 καὶ 510. Ἔτσι, μέσω τοῦ Κατσίμπαλη διανεμήθηκε στοὺς Γάλλους διανοομένους ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ Παλαμᾶ, ὅχι ὅμως τοῦ Merlier, ποὺ τυπώθηκε μέσα στὸ 1934.

τὴ γλῶσσα ποὺ προτίμησε ὁ Π.: στὴ γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἀφιερωμένες οἱ σσ. 63-67 τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Merlier.

III. "Ένα γράμμα του Παλαμᾶ στον ΜΙΣΝ

Ο αὐτοδίδακτος μνημειογράφος τῆς Κωνσταντινούπολης Μιλτιάδης Ἰσα-
 ἀκ Νομίδης (1884-1959), γνωστὸς μετὰ τὰ ἀρχικὰ ΜΙΣΝ, ἔφησε ἓνα πλούσιο
 ἀρχεῖο, πάντα σὲ σχέση μετὰ τὴν Πόλην, τὸ ὁποῖο παραχώρησε ἡ κόρη του κ.
 Θάλεια Νομίδου στὸ Κέντρο Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνι-
 σμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν· βλ. τὸ δημοσίευμα «Τὰ κατάλοιπα τοῦ Μ. Ἰσ.
 Νομίδη (ΜΙΣΝ)», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 3(1990) 431-453. Στὸ
 δημοσίευμα αὐτό, σ. 432 σημ. 3, διαβάζουμε:

«3. Σημειώνουμε ὅτι στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκῃ εἶναι κατατεθειμένη
 ἐπιστολὴ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ στὸν ΜΙΣΝ (28 Φεβρ. 1939) στὴν ὁποία τὸν
 εὐχαριστεῖ γιὰ βιβλία ποὺ τοῦ ἔστειλε καὶ τοῦ ἀφιερώνει ἐξάστιχο ποίημα.»

Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή καὶ δημοσίευση τοῦ γράμματος.

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Τμήμα χειρογράφων

Ἀριθμὸς χφου: MSS 565

Δίφυλλη (=4 σελίδων) —αὐτοσχέδια πιθανότατα— κάρτα, διαστάσεων 21×13·
 χαρτὶ χρώματος μπέζ, πολυτελείας. Στὴ μπροστινὴ σελίδα εἶναι γραμμένο
 τὸ ἑξῆς κείμενο (μετὰ μαῦρο μελάνι):

Στὸν Κύριο

Μιλτ. Ἰσ. Νομίδη (ΜΙ.Σ.Ν)

μεγάλου συγγραφέα καὶ χαρτογράφου

σειρᾶς βυζαντινῶν Μελετῶν

γιὰ τὶς ἀφιερώσεις του δοξαστικῆς

κ'¹ εὐλαβικῆς

στὸ ἔργο του

Ἀθῆναι 28 Φεβρουαρίου 1939 Τρίτη

Κωστῆ Παλαμᾶς

Στὰ πάτρια καὶ στὴν Ὑπεραγία,

Στὴ Ζωοδόχου τὴν Πηγὴ τῶν Ὁλῶν,

στὸ φῶς καὶ στὴ χαρὰ, στὴν εὐλογία

ὕψωνεις τὸν τραγουδιστὴ ποὺ ἀνάθρεψε ὁ Ἀπόλλων.

1. Δυσανάγνωστη λέξη, ἴσως παρόραμα.

Ἐκ τῶν πόν βασιλικά μ' ἔχεις θρονιάσῃ θρόνο
τῇ σκέψῃ μου καὶ τὴν καρδίᾳ σ' ἐσὲ κ' ἐγὼ τὰ ὑψόνων.
28 Φεβρουαρίου 1939.

Κωστῆς Παλαμᾶς.

Κάθετα πρὸς τὴν ἐπιστολὴ εἶναι γραμμένα με μολύβι ἀπὸ τὸν βιβλιοθη-
κονόμο προφανῶς:

28.5.73

Δῶρον Θαλαίᾳς Νομίδου

23782

Στὸν φάκελο, χρώματος μπέζ:

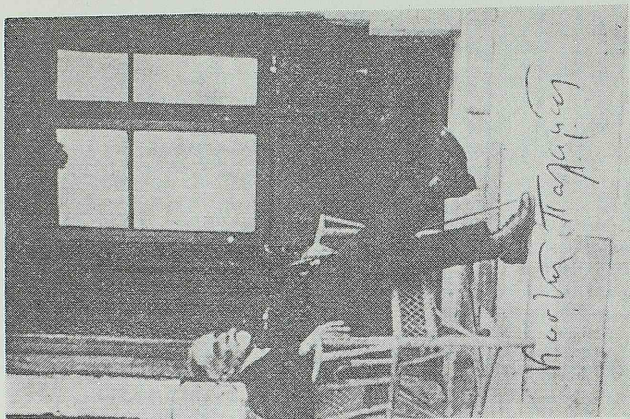
Κύριο Μιλτ. Ισ. Νομίδη
συγγραφέα σειρᾶς Βυζαντινῶν Μελετῶν
(Παρακαλεῖται τὸ τυπογραφεῖον Κεφαλίδου (Γαλατᾶ
Παζὰρ Κουρπουδᾶ Χάι ἀρ. 27-29) νὰ τὸ ἐγχειρίσῃ.)
Εἰς Κωνσταντινούπολιν (Σταμπούλ)

Ἀποστολὴς Κ. Παλαμᾶς Ἀθῆναι
Περιάνδρου 5

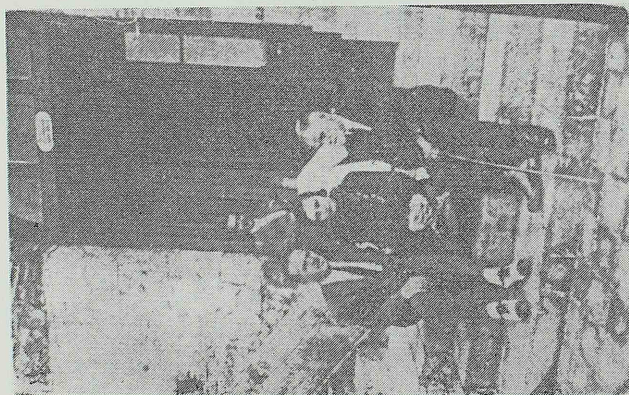
IV. Ένα άγνωστο γράμμα του Παλαμᾶ στὸν Καλομοίρη

Ἀπὸ τὰ Εὐρετήρια τοῦ τόμου Γ' τῆς Ἀλληλογραφίας Παλαμᾶ βρίσκουμε ὅτι δυὸ μόνο γράμματα τοῦ Παλαμᾶ πρὸς τὸν Μανώλη Καλομοίρη εἶναι γνωστά. Τὸ πρῶτο εἶναι στὶς 27 Μαΐου 1908 (Ἀλληλογραφία Α', σ. 150) καὶ τὸ δεύτερο στὶς 5 Φεβρ. 1913 (στὸ ἴδιο, σ. 224). Ἡ γνωριμία τῶν δύο ἀνδρῶν ξεκίνησε στὶς 25 Μαΐου 1908 (βλ. στὸ ἴδιο, σ. 150). Γιὰ τὴ γνωριμία καὶ σχέση Παλαμᾶ -Καλομοίρη βλ. Κασίνη, Ἀλληλογραφία Α', σσ. 301-302, ὅπου καὶ βιβλιογραφία, καὶ πρόσθεσε τὶς παραπομπὲς ποὺ δίνουν τὰ Εὐρετήρια τῶν Ἀπάντων Παλαμᾶ, (=Ἀπαντα τόμος ΙΖ') σσ. 208-209, καθὼς καὶ τῶν τόμων Α'-Γ' τῆς Ἀλληλογραφίας (στὸν τόμο Γ' τῆς Ἀλληλογραφίας) σ. 380 καὶ τοῦ τόμου Δ' τῆς Ἀλληλογραφίας σ. 490. Δὲς τώρα καὶ στὸν τόμο Β' τῆς νέας σειρᾶς Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀρθρα καὶ χρονολογήματα, Ἰδρυμ Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀθήνα 1993, σ. 287.

Ἐνα ἄγνωστο γράμμα τοῦ Παλαμᾶ στὸν Καλομοίρη βγῆκε σὲ δημοπρασία τὴν Παρασκευὴ 10 Δεκεμβρίου 1993, ἀπὸ τὴ «Βιβλιοφιλία» Κ. Σπινός, βλ. τὸν κατάλογο τῆς 33ης δημοπρασίας σπινίων βιβλίων Ἑλλήνων βιβλιοφίλων, 9-10 Δεκ. 1993, σ. 35, ἀρ. 477: «[Χειρόγραφο 4 σελίδων] Παλαμᾶς Κ., Ἐπιστολὴ χειρόγραφη πρὸς Μανώλη Καλομοίρη «20 τοῦ Μῆνι 1909» μὲ τὴ δ/σή του Ἀσκληπιοῦ 3, μὲ ἀναφορὰς πᾶν στὴ μουσικὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ «Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» καὶ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ». 80-90.000 δρχ.».

Α'. Φωτογραφία του Κωστή Παλαμά στην είσοδο του Εενοδοχείου «Ηράκλειον» στην Αθήνα.

Β'. Φωτογραφία του Παλαμά στην είσοδο του «Ηράκλειου» με τον Στ. Πνευματικό και την 'Αρτέμιδα Ρέσσου.

Ο Παλαμής και η "Αρετμή στο Πήλιο. Αριστερά ο γαμπρός Γ. Καραμάνης και δεξιά η "Αννα, μετέπειτα σύζυγος Σινελιανού.

Ἡ Ἀρτεμὶς καὶ ὁ Παλαμᾶς στὴν εἴσοδο τοῦ Ξενοδοχείου «Ἡράκλειον» στὴν Αἰδηψό
(βλ. ἐδῶ, σ. 190, ἀρ. 5).

Στην ταβέρνα τοῦ Κωββαίου (βλ. ἐδῶ, σ. 190, ἀρ. 2).

